

İRAN VE ERMENİSTAN GÖLGESİNDE İSRAİL'İN AZERBAYCAN İLE STRATEJİK İLİŞKİLERİ

Pınar ÖZDEN CANKARA
pinar.cankara@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3739-4771

Yavuz CANKARA
yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9553-9708

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi
Received: 31 Aralık 2021

Kabul Tarihi
Accepted: 18 Ocak 2022

ISRAEL'S STRATEGIC RELATIONS WITH AZERBAIJAN IN THE SHADOW OF IRAN AND ARMENIA

ÖZ Azerbaycan'da bulunan Yahudi azınlık bu ülkenin İsrail ile ilişki kurmasında bir etken olarak görev almaktadır. Bunun dışında İsrail'e göç eden Azerbaycan Yahudileri de taraflar arasında stratejik bir ilişki kurulmasına yardımcı olmaktadır. İki ülke 1992 yılından beri diplomatik temas kurmakta ve ekonomik ilişki geliştirmektedir. Azerbaycan'da faaliyet gösteren önemli İsrail firmaları da bulunmaktadır. İki ülke aynı zamanda savunma sanayi alanında işbirliği yapmaktadır. Azerbaycan son on yıldan beri İsrail'den önemli miktarda askeri malzeme satın alarak silahlanmaktadır. Bu iki ülkenin siyasal, ekonomik ve askeri işbirliğinde olmaları Ermenistan ve İran'ı rahatsız etmektedir. Bu işbirliğini kırmak için Ermenistan İsrail ile yakınlaşmaya çalışmakta, İran ise Azerbaycan'ı korkutarak İsrail ile ilişkileri yüzünden bu ülkeyi uyarmaktadır. 2020 yılında yaşanan ve kırk dört gün süren Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermeni bürokratlar İsrail'i silah sevkiyatları nedeniyle ağır bir şekilde suçlayan bir dil kullanmıştır. İran ise Azerbaycan'ı Hazar Denizi'nde Pakistan ve Türkiye ile birlikte yaptığı askeri tatbikattan sonra aynı şekilde eleştirmiştir. Bu çalışmanın amacı Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin seyrini ve İran ve Ermenistan'ın onların ilişkisini nasıl yorumladığını ortaya koymaktır. Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin stratejik boyutunun araştırıldığı bu çalışmada İran ve Ermenistan'ın çeşitli manevralar ile bu iki ülke arasındaki işbirliğini kırmaya çalıştıkları sonucuna ulaşılmıştır. Her ne kadar Ermenistan ve İran rahatsız olsa da Azerbaycan ve İsrail stratejik işbirliği yapmaya devam etmektedir. Doğalgaz iletimi ve askeri malzeme tedariki iki ülkeyi birbirine bağımlı hale getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Azerbaycan, İran, Dış Politika, Ermenistan

ABSTRACT The Jewish minority in Azerbaijan plays a role as a factor in this country's relations with Israel. Apart from this, Azerbaijani Jews who immigrated to Israel also help to establish a strategic relationship between the parties. The two countries have been establishing diplomatic relations and developing economic relations since 1992. There are also important Israeli companies operating in Azerbaijan. The two countries also cooperate in the field of defense industry. Azerbaijan has been arming itself for the last ten years by purchasing a significant amount of military equipment from Israel. The political, economic and military cooperation of these two countries disturbs Armenia and Iran. In order to break this cooperation, Armenia tries to get closer with Israel, while Iran scares Azerbaijan and warns this country because of its relations with Israel. In the Nagorno-Karabakh War that took place in 2020 and lasted forty-four days, Armenian bureaucrats used a language that heavily accused Israel of arms shipments. Iran, on the other hand, criticized Azerbaijan in the same way after the military exercise it conducted with Pakistan and Turkey in the Caspian Sea. The aim of this study is to reveal the course of Azerbaijan-Israel relations and how Iran and Armenia interpret their relationship. In this study, which deals with the strategic dimension of Azerbaijan-Israel relations, it is concluded that Iran and Armenia are trying to break the cooperation between these two countries with various maneuvers. Although Armenia and Iran are uncomfortable, Azerbaijan and Israel continue to cooperate strategically. Natural gas transmission and military equipment supply make the two countries dependent on each other.

Keywords: Central Asia, Russia, China, Cooperation, Competition, Great Game

GİRİŞ

Yahudiler yaklaşık 2000 yıldır Azerbaycan topraklarında yaşamaktadır. Bu kadar köklü tarihsel bir geçmişte Azerbaycan halkı her zaman içlerindeki Yahudi azınlığa saygılı davranmıştır. Sadece ülkenin Sovyet Rusya sistemine dâhil olduğu ve Joseph Stalin'in hüküm sürdüğü dönemde Azerbaycan'daki Yahudi azınlıklar için hayat kolay olmamıştır. Bu süreçte Bakü'de nasıl muhalifler için yaşam koşulları zorlu idiyse, Yahudiler için de aynısı geçerlidir. Zira Stalin, Yahudileri kuzey Sibiryaya sürme planı tasarlamıştır. Bu yüzden Bakü'de Yahudiler için komünizm döneminde yaşama tutunmak zor olmuştur. Ancak bu zorlu dönemlerde bile Azerbaycan'da hiçbir zaman antisemitizm görülmemiştir. Bu da Azerbaycan ve İsrail'in toplumsal hafızlarında birbirlerine karşı olumsuz hiçbir imgelemin olmamasını sağlamıştır.

1948 yılından beri İsrail Müslüman Arap ülkeleri tarafından köşeye sıkıştırılmakta ve devletin sürdürülebilirliği engellenmeye çalışılmaktadır. Komşuları ve bölge devletleri ile ticaret yapamayan İsrail için çıkış yolu önceleri Türkiye olmuştur. Ancak yıllar içerisinde İsrail başka Müslüman Arap devletleri ile de diplomatik ilişki kurarak kendisine uygulanan izolasyon politikasını aşmaya çalışmıştır. İsrail, Birleşmiş Milletler Örgütü üyesi ve uluslararası tanınırlığı olan bir ülkedir ve Arap devletleri tarafından yok edilemeyince zamanla Müslüman ülkeler bu ülke ile temas kurmak zorunda kalmıştır. Müslüman Arap ülkeleri için İsrail ile masaya oturmak ve bu devletle siyasi ve iktisadi ilişki geliştirmek önemli bir eşiktir. Örneğin Mısır'ın Camp David Antlaşmaları ile İsrail ile barışması bu ülkenin Arap toplumundan dışlanmasına yol açmıştır. Bu sebeple diğer Müslüman Arap ülkeleri Mısır'ın izinden gitmeye uzun bir süre tereddüt etmiştir. Azerbaycan ise sahip olduğu İslam kimliği ile Türkiye ve Mısır'dan sonra bir diğer seçenek olarak bu noktada İsrail'in karşısına çıkan önemli bir fırsat olarak belirlemiştir (Özdaşlı, 2017: 180).

Azerbaycan 1991'de bağımsızlığını ilan ettikten sonra Türkiye'nin ardından onu İsrail tanımıştır. Bir yıl sonra ise iki ülke arasında diplomatik ilişkiler başlatılmıştır. Böylelikle İsrail, Türkiye ve Mısır'dan sonra bir diğer Müslüman ülke ile daha resmi ilişki tesis etmiştir. İsrail, Arap toplumlarına İsrail'in Müslüman ülkeler ile diplomatik ve hatta stratejik ilişki kurabildiğini göstermeye çalışmıştır. Böylelikle İsrail artık "dışlanan" ülke değildir. Üstelik Azerbaycan ile kurulan diplomatik bağ, İsrail'in bölgede düşmanı olan İran'a sınır komşusu bir müttefik kazandığı anlamına da gelmektedir (Bhattacharjee, 2017). Ancak Azerbaycan İsrail ile ilişki geliştirirken bir yandan da Enver Sedat dönemi Mısır'ın pozisyonuna düşmek istemediği için bu durumu mümkün olduğunca arka planda tutmaya çalışmıştır. Örneğin Azerbaycan, İsrail'de bir büyükelçilik açmamıştır. Azerbaycan uzun yıllar İsrail ile temasını resmi olmayan yollardan, Azerbaycan Havayollarının İsrail ofisleri üzerinden yürütmüştür (Bhattacharjee, 2017). Ancak Temmuz 2021'de Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayıl Cabbarov'un ve İsrail Turizm Bakanı Yoel Razvozov'un yer aldığı bir tören düzenlenerek, Tel Aviv'de Ticaret ve Turizm Temsilciliği açılabilmiştir (Habertürk, 2021). Dolayısıyla İsrail ile Azerbaycan arasında kurulan ilişkinin niteliği araştırmaya değerdir.

Bu çalışmanın amacı İsrail ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin inşa edildiği ilkelerin ve taraflar arası siyasi ilişkilerin, ekonomik işbirliği ve askeri teknoloji transferi ile ne ölçüde taçlandırıldığının ortaya konulmasıdır. Çalışmada aynı zamanda iki ülkenin stratejik ortaklık geliştirmesinin İran ve Ermenistan tarafından nasıl algılandığı ve yorumlandığı da ortaya konulmaktadır. Çalışmanın hipotezi; Ermenistan ve İran engellemeye çalışsa da, İsrail ile Azerbaycan'ın stratejik ilişkileri olduğu ve iki ülkenin de birbirine iktisadi ve askeri sebeplerle ihtiyaç duyduğudur. Buradan hareketle çalışmanın araştırma soruları şu şekilde oluşturulmuştur; Azerbaycan ve İsrail'in yakınlaşmasını sağlayan dinamikler nelerdir? İki ülkenin ekonomik ve askeri işbirliği

ne boyuttur? Azerbaycan'ın İran, İsrail'in Ermenistan ile olan ilişkileri bu iki ülkenin işbirliğinden etkilenmekte midir? 2020 yılında yaşanan Karabağ Savaşı taraflar arası ilişkileri ne boyutta etkilemiştir? Çalışmanın alt başlıkları hipotez ve araştırma soruları göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır.

AZERBAYCAN YAHUDİLERİ: TOPLUMDAKİ KONUMLARI VE İKİ ÜLKE İLİŞKİLERİNE KATKILARI

Azerbaycan'da bulunan Yahudi topluluğu Cuhuro, Aşkenazi ve Gurjim olarak ifade edilen alt kimlik gruplarına göre tanımlanmaktadır (Kaptan, 2020). Aşkenaziler aslında Rus Çarlığı'nın kendi kültürlerini empoze etmek amacıyla bölgeye yerleştirdikleri gruptur. Bu grubun dışında bir diğer Aşkenazi topluluğu ise II. Dünya Savaşı esnasındaki Nazi zulmünden kaçarak Azerbaycan'a gelmiştir (Marcus, 2009: 15). Bugün ülkede sekiz Yahudi cemaat olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bunlar; Bakü Dağ Yahudileri, Bakü Avrupa Yahudileri, Gürcistan Yahudileri, Sumgayıt Yahudileri, Kuba Kırmızı Kasaba Yahudileri, Azerbaycan Yahudileri, Gence Yahudileri ve son olarak Oğuz Yahudileridir (Mirişova, 2019).

Yahudilerin Azerbaycan topraklarını yurt edinişleri ile ilgili olarak genel kanı Kudüs'te ikinci tapınak ortadan kalktıktan sonra onların önce Babil'e daha sonra ise İran ve Azerbaycan topraklarına gittiklerine ilişkindir. Kafkaslarda görülen en eski Yahudi topluluğu Kuba'ya yerleşenler ise Dağ Yahudileridir. Milattan sonra beşinci yüzyılda bu bölgeye yerleştikleri düşünülen Dağ Yahudileri Farsça ve İbranice'nin bir karışımı olan Juhuri dilini konuşmaktadır. Kuba Kırmızı Kasabası'nda bulunan 4000 yerleşimcinin tamamı Yahudi'dir ve dünyada İsrail toprakları dışında bu özelliğe sahip tek yerleşim yeridir (The Jewish Federation of Greater Portland, 2016). Azerbaycan'da tarih boyunca hiçbir zaman anti-semitizm görülmediği için bu gruplar ülkede hoşgörü içerisinde yaşayabilmıştır. Azerbaycan'da Yahudi toplumuna verilen değer ülkede yaşanan bazı önemli gelişmelerde de görülebilmektedir. Örneğin Azerbaycan hükümeti iki milyar dolar harcama yaparak bir sinagog inşa etmiştir ve bu bir hükümet tarafından yapılan ilk sinagog olma özelliğini haizdir. Ayrıca ülkede yine hükümetin finanse ettiği iki Yahudi ortaokulu ve üç anaokulu bulunmaktadır (The Jewish Federation of Greater Portland, 2016, Tuna, 2021). Azerbaycan'da Yahudiler önemli görevlere de yükselmekte ve toplumda saygın bir konumda bulunmaktadır. Örneğin 2017 yılında Eşkenazi Yahudisi olan Tatyana Goldman Alexander 39 üyeli Yüksek Mahkemenin yedi kadın üyesinden biri olarak yer alabilmıştır. Tatyana Goldman Alexander her ne kadar Yahudi olup, İsrail devletinin Yahudilerin anavatanı olduğunu kabul etse de, kendi vatanını Azerbaycan olarak görmekte ve köklerinin Bakü'de olduğunu vurgulamaktadır (Greenger, 2017). Yeni Azerbaycan Partisi üyesi olan ve Kırmızı Kasaba Dağ Yahudilerinden olan Yevda Sasunovich Abramov ise 2005 ile 2019 yıllarında Kuba rayonunu temsilen Azerbaycan parlamentosuna seçilmiştir. İran'dan sonra parlamentosunda bir Yahudi meclis üyesinin olduğu bir diğer Müslüman ülke böylelikle Azerbaycan olmuştur (Barokas, 2008)¹. Abramov aynı zamanda parlamento liderliği ve Azerbaycan Parlamentosu İnsan Hakları Komisyonu Başkan Yardımcılığı görevi üslenmiştir. Abramov konuyla ilgili açıklamalarında Yahudi cemaatinin hiçbir zaman Azerbaycan'da sorun yaşamadığına dikkat çekmekte ve hatta Yahudilerin akademisyen, öğretmen, mühendis olabildiklerini belirtmektedir. Abramov özellikle Azerbaycan'daki Dağ Yahudilerinin ve Yahudi işadamlarının Rus ekonomisinde de önemli roller üslenerek, Azerbaycan ekonomisinin gelişmesine katkı sunduklarını belirtmektedir (APA News Agency, 2019).

¹ İran parlamentosuna seçilen Yahudi kökenli bağımsız milletvekili aynı zamanda bir doktor olan Ciamak Morsadegh'dir. İranlı parlamenter Morsadegh'in İran hakkındaki görüşleri için bkz.: (Barokas, 2008)

Azerbaycan ile İsrail arasındaki siyasal ilişkilerin gelişmesinde iki unsurun aktif etkisi bulunmaktadır: Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra İsrail'e göç etmiş Azerbaycan Yahudileri ve Azerbaycan'da bulunan Yahudi cemaati. İsrail'de yaklaşık olarak 45.000 civarında Azerbaycan Yahudisi bulunmaktadır ve onlar ağırlıklı olarak Akko şehrinde ikamet etmektedirler (The Jewish Federation of Greater Portland, 2016). Her ne kadar İsrail'e göç edilmiş olsa da bu topluluklar Azerbaycan kimliğini yadsımamaktadırlar. Örneğin İsrail vatandaşı olan Azerbaycan Yahudileri 2020 yılında yapılan Dağlık Karabağ mücadelesi esnasında aktif bir tutum benimseyerek Petah Tikva kentinde gösteri yapmış ve çatışmalarda hayatını kaybeden Azerbaycan halkını anmıştır. Gösterilerde atılan sloganlar da bu topluluğun Azerbaycan'a olan gönül bağının bir kanıtı olmuştur. Yüksek sesle dile getirilen ifadeler arasında; "Karabağ bizimdir, bizim kalacak!" cümlesi yer almıştır. Gösterilerde sadece İsrail ve Azerbaycan değil, Türk bayrağına da yer verilmiştir. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü savunulmuş ve Ermenistan'ın işgale son vermesi talebi dile getirilmiştir. İsrail'in pek çok bölgesinde yaklaşık yüz bin civarında Azerbaycan Yahudisi olduğu göz önüne alınırsa, onların bu kimliklerine hala sahip çıkmalarının önemi ortadadır (Deveci, 2020). Bunun dışında Azerbaycan'da bulunan Yahudiler orduda görev alarak Karabağ çatışmasında aktif yer almıştır. Örneğin Azerbaycan Yahudisi bir asker olan Daniel Zarbaliv çatışmalar devam ederken sosyal medyadan yayınladığı bir videoda; "Burada olmaktan gurur duyuyorum, 30 yıldan fazla bir süre önce işgal edilmiş Karabağ topraklarını biz özgürleştireceğiz. Karabağ, Azerbaycan'dır." ifadelerini kullanmıştır (Kaptan, 2020). Bakü Dağ Yahudileri Dini Topluluğu Lideri Milih Yevdayev bu noktada takip edilmesi gereken bir diğer önemli isimdir. Yevdayev, Karabağ Sorunu ve çokkültürlülük üzerine eserler kaleme almakta ve çeşitli dergilere röportajlar vermektedir. Yevdayev'in konuyla ilgili en ilgi çeken açıklamaları şu şekildedir (Tuna, 2021): "Hiç bir kuvvet Azerbaycan-İsrail dostluğuna engel olamaz. Bizi Azerbaycan'dan ayırmak mümkün değildir. Dünyanın neresinde olursak olalım Azerbaycanlıyız. Biz Yahudiler Azerbaycan'da uzun asırlar boyunca yaşadık, yaşıyoruz; bizim torunlarımız da yaşayacak." Yevdayev'in bu sözleri Azerbaycan Yahudilerinin kimlik seçimini açıkça göstermektedir. Onlar Azerbaycan kimliğine sahip çıkmaktadır. Öte yandan Azerbaycan'da Yahudiler tarafından kurulan sivil toplum kuruluşlarının ya da İsrail'de bulunanların da iki ülke arasındaki ilişkilerin pekiştirilmesinde katkıları vardır. Örneğin Azerbaycan'da bulunan Hayfa-Bakü Dostluk Derneği ve Aziz Azerbaycan-İsrail Cemiyeti ve İsrail'de bulunan Avrupa-Asya Yahudi Kongresi (Euro-Asian Jewish Congress) gibi (Kolivar, 2020).

İSRAİL İLE AZERBAYCAN ARASINDA SİYASAL, EKONOMİK VE ASKERİ İLİŞKİLER

"Azerbaycan Yahudileri her zaman Azerbaycan'ın tarihi geleneklerinden yararlanmışlardır ve onlar şu anda bağımsız Azerbaycan kanunları tarafından korunmaktadırlar. Bu faktör, Azerbaycan ve İsrail arasındaki mevcut temasların ve işbirliğinin parlak bir göstergesidir. İşbirliğimizin ve yakın ilişkilerimizin bundan sonra da devam edeceğini ve her iki ulus için de karlı olacağını umuyorum."

Haydar Aliyev, 1998²

18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'ı Türkiye'den sonra ikinci ülke olarak İsrail 25 Aralık 1991'de tanımış ve 7 Nisan 1992'de bu ülke ile diplomatik ilişki başlatmıştır. 1992'de Azerbaycan İsrail Dostluk Derneği Hayfa'da bir toplantı düzenlemiş ve açıkça İsrail'in, Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ın verdiği mücadelede onlara destek olmasını istemiştir. Bu sivil toplum kuruluşu başka zamanlarda da Yahudilik

² Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev bu konuşmayı İsrail'in kuruluşunun 50. yıldönümünde Azerbaycan'daki İsrail büyükelçiliğinde verilen resepsiyonda gerçekleştirmiştir (Marcus, 2009: 5).

inancı ile ilgili festivaller düzenleyerek sürece aktif katılım sağlamıştır. Azeri bürokratlar Eylül 1992’de İsrail’e ziyarette bulunmaya başlamış, iki ülke arasında düzenli uçuşlar sağlanarak iki ülke vatandaşlarının teması için de ortam yaratılmıştır (Aras, 1998: 73). 1993’de İsrail büyükelçiliği Bakü’de açılırken, Azerbaycan bu ülkede temsilcilik açmak için acele etmemiştir. İki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurulduğundan beri yapılan resmi ziyaretlere bakılacak olursa, 1997 yılında İsrail Başbakanı Binyamin Netanyahu Asya ülkelerine yaptığı ziyaret kapsamında Bakü’ye giderek uluslararası havaalanında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile görüşmüştür. Birkaç saat süren bu görüşme ile Netanyahu Azerbaycan’a giden ilk İsrail başbakanı olmuştur. İsrail Başbakanının bu görüşmede İsrail-Türkiye-Azerbaycan üçlününün bir organizasyon ile İran’a karşı işbirliği geliştirmesi fikrini savunması, İran’ın tepkisine yol açmıştır (Kelkitli, 2017: 85-86). Yıllar içerisinde İsrail ve Azerbaycan iktisadi ilişkilerini de geliştirmiş ve Azerbaycan’ın liberal ekonomik politikaları yürürlüğe koyması Modcom Sistem, Elta Ssitemleri, Bezeq, Maccabee Bira Fabrikası, Soltam ve Tadrian İletişim gibi İsrail şirketlerinin bu ülkeye yönelmesine vesile olmuştur. İsraili firmalar hizmet sektörünün yanı sıra tarım, teknoloji ve telekomünikasyon alanlarında Azerbaycan’a yatırım yapmıştır. Azerbaycan’daki ilk cep telefonu operatörü olan Bakcell, 1994 yılında İsrail ile Azerbaycan İletişim Bakanlığı arasında yapılan işbirliği ile oluşturulmuştur ve bugün hala ülkede telekomünikasyon alanında önde giden marka olarak yer almaktadır (Musayev, 2016). 1999 ile 2014 yılları arasında iki ülke arasında diplomatik temsilcilerin yan yana geldiği yirmi sekiz temasın olması ikisinin de bu ilişkilere verdiği kritik önemi göstermektedir (Murinson, 2014: 15). 2005 yılına gelindiğinde Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Araz Azimov İsrail’e giderken, 2007’de bu defa İsrail Başbakan Yardımcısı ve Stratejik İlişkiler Bakanı Avigdor Lieberman Bakü’ye gelmiş ve böylelikle taraflar ilişkileri geliştirme istençlerini ortaya koymaya başlamıştır (Murinson, 2014: 16). Üstelik 2007 yılında İsrail Azerbaycan’a verdiği değeri gösterebilmek amacıyla Knesset’te ülkenin cumhuriyet günü kutlamaları ile ilgili bir tören bile düzenlemiştir (Makili-Aliyev, 2013: 9). Bu süreçte Azerbaycanlı bürokratlar şu şekilde düşünmüştür: “Bir Yahudi devleti olan İsrail Müslüman devletler tarafından bir tehlike olarak görülebilir ama bu ülke seküler, demokratik, Batılı görüntüsü ve güçlü askeri yapısıyla Azerbaycan için bir seçenek haline gelmektedir” (Aras, 1998: 73). İsrail Azerbaycan’ı “kilit stratejik ülke ve ekonomik partner” olarak nitelendirmiştir (Makili-Aliyev, 2013: 8).

Taraflar arasındaki ilişkilerin ivmelenmesi aslında Güney Kafkasya’da yaşanan ve doğrudan bu iki ülke ile ilgisi olmayan bir gelişme vesilesiyle olmuştur: 2008 yılında Rusya Federasyonu’nun Güney Osetya meselesi yüzünden Gürcistan ile giriştiği savaş. Hem Gürcistan hem de Azerbaycan bu savaşla birlikte Putin Rusyası’nın aslında ne kadar ileri gidebileceğini görmüştür. Rus askeri kuvvetlerinin dört günde Gürcistan’ı ele geçirmesi, Azerbaycan ve Gürcistan’ın NATO askeri örgütüne daha fazla ilgi duymalarına yol açmıştır. Azerbaycan, İran ve Rusya ile ilişkilerini belli bir seviyede tutmaya çalışırken aynı zamanda bu iki ülkeyi Hazar Denizi’ndeki kaynakları üzerinden devre dışı bırakmayı ve İsrail ve Türkiye gibi ülkeler ile ilişkiler geliştirerek, onları dengelemeyi amaçlamıştır (Bhattacharjee, 2017). Öte yandan İsrail ile Azerbaycan bu süreçte istihbarat alanında da işbirliği yapmaya başlamıştır. İsrail istihbaratının desteği ile Azerbaycan 2008’de Hizbullah’ın yer aldığı bir terör saldırısı girişimini gerçekleştirmeden engelleyebilmiştir. İki ülke terör ile mücadele ve sınır güvenliği hususunda birlikte hareket etmeye başlamış ve böylelikle İsrail, radikal İslamcı örgütler ile ilgili olarak istihbarat faaliyetleri yürütebilir hale gelmiştir (Murinson, 2014: 21). Bu gelişmelerin üzerine bir de 2009 yılında İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres’in Bakü’yü ziyareti ilişkilerin pekişmesine yol açmıştır. Bu ziyaret esnasında İsrail Havacılık ve Uzay Sanayii Azerbaycan’a bir drone fabrikası kurulacağını açıklamıştır. Dolayısıyla ziyaret kritik ve tarihi önemde gerçekleşmiştir (Musayev, 2016). Cumhurbaşkanı Peres bu ziyarette: “Bizi birçok şey birleştiriyor. Azerbaycan Yahudilerin Müslüman ve Hıristiyan nefreti

olmadan hoşgörü ve saygı içerisinde yaşayabildikleri bir yer. Bu yüzden Azerbaycan benim güvenebildiğim özel bir ülke” şeklinde bir açıklama yaparak aslında taraflar arasındaki güven olgusunun ne kadar önemli olduğunu göstermiştir (Murinson, 2014: 16). Fakat tüm bu açıklamalar ve yaşananlar İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad’ı rahatsız etmiş ve o, bu işbirliğine şiddetle karşı çıkmıştır (Özdaşlı, 2017: 183). 2010 yılında İsrail Başbakanı Ehud Olmert ve Dışişleri Bakanı Avigdor Liberman Bakü’ye gitmiş ve 2012, 2013 ile 2014 yıllarında da bu ziyaretlerini devam ettirmiştir (Fars Haber Ajansı, 2021). 2010 yılından sonra İsrail için Azerbaycan’ın önemi daha da artmıştır çünkü İsrail’in Türkiye ile arası “Davos Krizi” ve “Mavi Marmara Olayı” gibi nedenlerle açılmıştır. İsrail’in en önemli Müslüman destekçisi Türkiye artık ülkede bulunan diplomatik temsilciliğini ikinci kâtiplik seviyesine düşürüp, diplomatik ilişkileri minimize etmeye başladığına göre bir diğer İslam ülkesi olan Azerbaycan İsrail dış politikasında önem kazanmıştır (Makili-Aliyev, 2013: 8).

2011 yılında taraflar arasında önemli bir atılım gerçekleşmiş, İsrail savunma şirketi Aeronautics Azerbaycan’da insansız hava araçları üretiminde bulunmak amacıyla bir fabrika açmıştır. Ocak 2012’de ise Davos’ta yapılan Dünya Ekonomik Forumu’nda da Başbakan Şimon Peres, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşebilme fırsatı bulmuştur. Azerbaycan’da kısa süre sonra yapılacak seçimler öncesinde gerçekleştirilen bu buluşma önem arz etmiştir. İsrail için İlham Aliyev “güvenilir bir dost” olarak görülmüştür (Liphshiz, 2021). Böylelikle Azerbaycan yüksek bütçeli askeri programı için bir partner bulabilmişken, İsrail savunma sanayisi de iyi bir müşteri yakalamıştır. İsraili askeri şirketler Azerbaycan özel kuvvetlerini eğitmeye, Bakü havaalanı için özel güvenlik sistemleri kurmaya ve Azerbaycan ordusunu modernleştirmeye başlamıştır (Avdaliani, 2020: 2). Ancak bu yıl ilişkilerin gerginleşmesine neden olan bir olay da yaşanmıştır. Zira İsrail’in İran’ın nükleer faaliyetlerine karşı müdahale etmesi gerekirse diye Azerbaycan’da hava üssü satın aldığına ilişkin Foreign Policy dergisinin internet sitesinde 28 Mart 2012’de Mark Perry imzası ile “Israel’s Secret Staging Ground-İsrail’in Gizli Hava Üssü” başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Perry ismi belirtilmeyen bir ABD’li uzmandan aldığı bilgiye göre bu haberi yaptığını belirtmiş ve “bu durum İran’a karşı savaşta onları bir adım daha mı yaklaştırıyor?” sorusunu ortaya atmıştır (Perry, 2012). Azerbaycan hükümeti hemen bu iddiaları yalanlamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Ali Hasanov 29 Mart’ta açıklama yaparak: “Dış güçler İran-Azerbaycan ilişkilerini bozmak istiyor” demiştir. İsrail’in İran’a askeri müdahale seçeneğinin masada olduğunu söylediği bir zamanda kaleme alınan bu yazı bir anda dikkatleri bu bölgeye çekmiştir (RadioFreeEurope, 2012). İsrail Dışişleri Bakanı Lieberman da taraflar arasında oluşan gerginliği azaltmak için 23 Nisan 2012’de Bakü’ye gitmiş, ortamı sakinleştirmeye çalışmış ve iddiaların doğru olmadığını söylemiştir (Murinson, 2014: 18).

Mayıs 2012’de Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov İsrail’e resmi ziyarette bulunarak Başbakan Netanyahu ve Cumhurbaşkanı Peres ile görüşmüş ve böylelikle tarihte ilk defa bir Azerbaycan Dışişleri Bakanı İsrail’e gitmiştir. 2012 yılında yaşanan bir başka kritik gelişme İsrail Havacılık ve Uzay Sanayii’nin Azerbaycan’a 1.6 milyar dolar tutarında dronelar, uçaksavar savunma sistemleri ve füzeler içeren silah satışı gerçekleştirmesidir. Böylelikle Azerbaycan bu yıl yaptığı silah harcamalarının yaklaşık olarak %43’ünü İsrail ile yaparak bölge ülkelerinin ilgisini çekmiştir. İsrail için Azerbaycan karlı bir ticari partnerdir zira İsrail askeri mühimmat satışı yapmakta ancak bir yandan da tükettiği petrolün %40’ını Azerbaycan’dan almaktadır (Liphshiz, 2021). Dolayısıyla bu alışveriş iki ülke açısından da kazançlı olmaktadır. Zaten 2012 yılında iki ülke arasındaki dış ticaret cirosunun 2011 yılına göre 2.02 kat arttığı görülmektedir. Azerbaycan’ın İsrail ile dış ticaret hacmine bakıldığında ithalat 61.59 milyon dolar, ihracat ise 1.728.21 milyon dolar bandında

seyretmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2012). Bu gelişmeler aslında bir yandan da Azerbaycan ve İsrail'in ortak güvenlik kaygıları yaşadığını göstermiştir. Kendilerini çevrelenmiş hissedenden iki ülke birbirleriyle ilişkilerini geliştirerek bu soruna çözüm yaratmaya çalışmış, İsrail Azerbaycan sayesinde İran'a olası bir saldırı durumunda uzun uçuş yapma sorununu ortadan kaldıracabileceğini düşünmüştür (Mazziotti, Sauerborn ve Scianna, 2013: 8).

İsrail, Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı üzerinden Türkiye'ye gelen Azeri petrolünün kendisine sevk edilmesi ile petrol ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılamaktadır. Ancak bu yıllarda bir yandan da İsrail kendi karasularında, Tamar ve Leviathan bölgesinde doğalgaz yatakları olduğunu keşfettiği için enerji devi firmalar bu alana yönelmeye başlamıştır. 2012 yılında Azerbaycan devleti sondaj şirketi olan SOCAR (The State Oil Company of Azerbaijan) uluslararası enerji üreticisi olabilmek için İsrail'in Aşkelon limanının güneyinde kalan İsrail münhasır ekonomik bölgesinde petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinde bulunmak istemiştir (The Economist, 2012). SOCAR'ın yan kuruluşu olan Hazar Sondaj Şirketi (Caspian Drilling Company) İsrail ile bir antlaşma imzalamış ve İsrail'in tek işletilebilir petrol sahası olan Med Aşdot'ta %5'lik bir hisseye sahip olabirmiştir. Böylelikle SOCAR Azerbaycan toprakları dışında ilk defa petrol sondajı yaparak, uluslararası nitelik kazanma yolunda ilk adımı atmıştır (Abbasov, 2012). Dolayısıyla İsrail ile Azerbaycan'ın bir de İsrail'de keşfedilen kaynak alanlarında işbirliği geliştirme potansiyeli bulunmaktadır. 2012 yılında İsrail Azerbaycan, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ile ilişkilerini enerji temelinde geliştirerek bir yandan da dış politikasını çeşitlendirmeye çalışmıştır (Turan, 2014: 139).

2013 yılında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere bakıldığında İsrail'in Azerbaycan dış ticaretindeki payının %0,16 ithalat, %5,26 ihracat şeklinde olmak üzere %3,69'a yükselerek yine artış gösterdiği görülmektedir (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2013). Hatta 11 Aralık 2013'de İsrail Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Kalkınma İşbirliği Ajansı (MASHAV) ile Azerbaycan Uluslararası Kalkınma Ajansı (AIDA) arasında aktif bir diyalog kurmak maksadıyla "İsrail-Azerbaycan Kalkınma Diyalogu" oluşturulmuştur (Israel Ministry of Foreign Affairs, 2013). Aynı yıl Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov beraberinde üst düzey bir delegasyonla İsrail'e gitmiş ve sadece Cumhurbaşkanı ve Başbakan ile değil, aynı zamanda İsraili işadamları ile yan yana gelebilme fırsatı bulmuştur (Murinson, 2014: 18). 2014 yılında Azerbaycan'ın başlıca ticaret yaptığı ülkeler sıralamasında İtalya, Almanya, Endonezya ve Rusya'dan sonra İsrail beşinci, Türkiye ise altıncı ülke olmuştur (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2014a). Aynı yıl MASHAV, Hayfa'da Azerbaycan ile ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla çeşitli kurslar düzenleyerek Azerbaycan'daki girişimcileri davet etmiştir. Bu kurslar arasında bilgi ve iletişim teknolojileri, bölgesel kalkınmayı hızlandırmada alternatif enerji kaynaklarının rolü ve modern tarımda arıcılık gibi faaliyetler vardır (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2014b). İsrail'in açtığı bu kurs programlarının iki ülkenin de işbirliği yapmak istediği alanlara yönelik olduğu görülmektedir. Eylül 2014'de ise İsrail Savunma Bakanı Moshe Ya'alon Azerbaycan'a resmi ziyarette bulunmuş ve bu görüşmenin ardından İsrail'de yayımlanan Haaretz Gazetesi iki ülke arasındaki ilişkinin boyutunu analiz eden yazılar yayımlamıştır. Bu yazıların bazılarında Azerbaycan "gerçek bir ortak" olarak tasvir edilmiş ve İsrail'in, Ermenistan ile İran arasında yaşanan yakınlaşmadan duyduğu rahatsızlık vurgulanmıştır (Lindenstrauss, 2015: 69).

Taraflar arası bir başka kritik görüşmenin tarihi 2016 yılına aittir. 13 Aralık'ta Başbakan Netanyahu Bakü'ye resmi ziyarette bulunmuştur. Bu yılda aynı zamanda Ekonomi Bakanı Şahin Mustafayev İsrail'in Azerbaycan Büyükelçisi Dan Stav ile görüşmüştür. Görüşmelerde 37 İsrail şirketinin ülkede hizmet sunduğu ama petrol dışı sektörlerde de taraflar arasında işbirliği geliştirme istenci olduğu üzerinde durulmuştur. Azerbaycan

Ekonomi Bakanı görüşmede özellikle sağlık, tarım, bilişim ve turizm gibi alanlarda da İsrail ile işbirliği yapma istençlerini dile getirmiştir. Hatta Bakan Mustafayev İsrail şirketlerini potansiyel iş sahalarını yerinde gözlemlemek üzere Azerbaycan'a davet etmiştir. İsrail Büyükelçisi Stav ise ülkesinin Azerbaycan ile ilaç, ulaşım, telekomünikasyon ve sulama ekipmanları gibi alanlarda işbirliği geliştirme istencinden söz etmiştir. Görüşmelerde sadece iki ülke arasındaki ticari faaliyetlerden bahsedilmemiş, Ekonomi Bakanı Mustafayev İsrail Büyükelçisine aynı zamanda o dönemde Dağlık Karabağ'da yaşanan Ermeni provokasyonlarından da bahsetmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2016a).

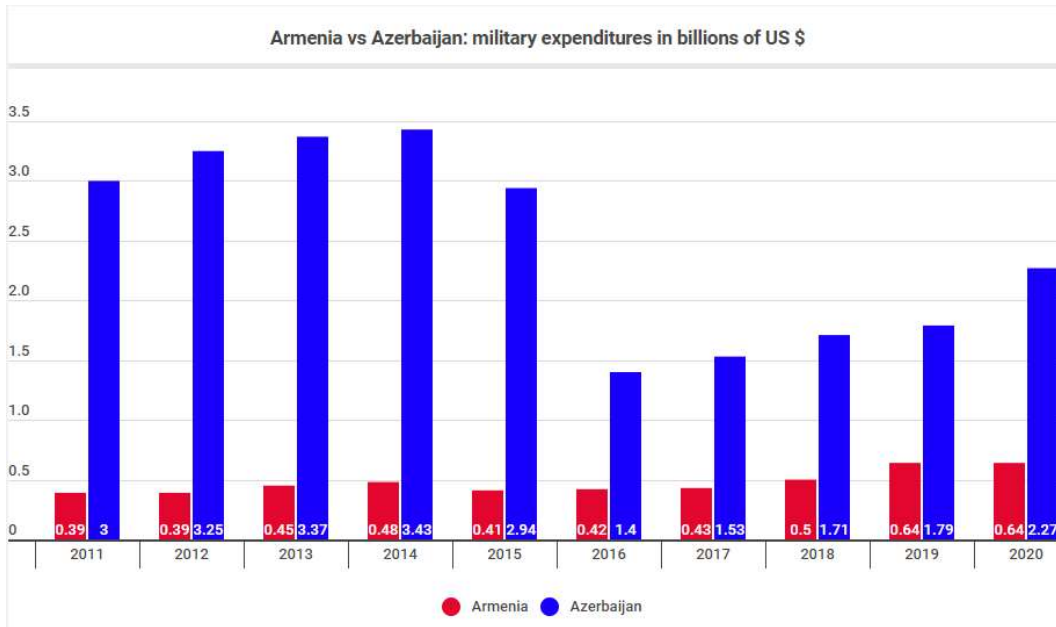
2016 yılında Azerbaycan'ın ticaret cirosunun 15.62 milyon dolar ithalat, 664.11 milyon dolar ihracat şeklinde olmak üzere toplamda 679.74 milyon dolar olduğu görülmektedir. İsrail'in Azerbaycan dış ticaret cirosu içindeki payı bu yıl %3,85 olmuştur (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2016b). 2017 yılına gelindiğinde ise İsrail'in Azerbaycan'ın dış ticaret cirosundaki payı %0.35 ithalat ve %5.73 ihracat olmak üzere toplamda %3.75 olmuştur. Burada ilgi çeken husus 2016 yılının benzer ayları ile kıyaslandığında 2017 yılında İsrail ile yapılan ihracatın %51.55 oranında artmış olmasıdır (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2017). İki ülke sonraki yıllarda da ticari faaliyetlerini devam ettirmiştir. Bu esnada diplomatik temaslar da sürdürülmüştür. Örneğin 2019 yılında Ekonomi Bakanı Mikayil Cabbarov görev süresi dolmak üzere olan İsrail'in Azerbaycan Büyükelçisi Dan Stav ile bir araya gelmiş ve iki ülke arasında kurulan karma komisyonların faaliyetleri ele alınmıştır (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2019a). Aynı yıl Bakan Cabbarov bir de İsrail Göçmen ve Entegrasyon Bakanı Yoav Galant ile resmi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeye de bölgesel işbirliğinin gerçekleştirilmesi istenci damga vurmuştur (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2019b).

İki ülke son on yılda savunma sanayisi alanında da işbirliği gerçekleştirmiş ve bu durum 2020 yılında gerçekleşen ve kırk dört gün süren Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın işine yaramıştır. Azerbaycan bu savaşta İsrail yapımı LORA (Long Range Attack) yani "uzun menzilli saldırı füzeleri" ve EXTRA (Extended Range Artillery) yani "genişletilmiş menzile sahip güdümlü roket" kullanmıştır. Ermenistan ise Rus yapımı İskender füzelerini tedarik etmiştir. Azerbaycan petrol ve doğalgazdan elde ettiği geliri son yıllarda savunma harcamalarına ayırmıştı ve bu sayede ordusunu modernize edebildi. İsrail, Azerbaycan'a teknoloji transferi gerçekleştiren kilit ülke oldu. Azerbaycan bu savaşta drone ve insansız hava araçlarına da yer verdi. Türk yapımı TB2 satın alan Azerbaycan'ın aynı zamanda Haziran 2020'de aldığı iddia edilen Harop, Orbiter ve SkyStriker UAV olarak bilinen İsrail yapımı insansız hava araçları ve kamikaze droneleri kullandığı belirtildi (Shaikh, 2020). Bu durum sadece Ermenistan'ı değil, İran'ı da rahatsız etti. Azerbaycan halkı bölgenin kurtarılmasının ardından gerçekleştirilen kutlama gösterilerinde Türkiye'nin yanı sıra İsrail bayraklarını da ellerine alarak İsrail devletine olan minnetlerini gösterdi (Tuna, 2021). Savaşı Azerbaycan'ın kazanması, uluslararası toplumun yaklaşık 10 milyon nüfuslu bu ülke ile 3 milyon nüfusa sahip Ermenistan'ın askeri kapasitelerini karşılaştırmalarına neden oldu.

Stokholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) internet sitesinde yayımlanan "Çatışma Bölgelerine Silah Transferi: Dağlık Karabağ Örneği" başlıklı makaleye göre 2020 yılında Ermenistan askeri harcamalarının %4,9'unu GSYH'den karşılarken, Azerbaycan'da bu rakam %5,4'e denk gelmektedir. İki ülke de GSYH'lerinin bu kadar yüksek birer yüzdesini silahlanmaya harcayarak aslında diğer ülkelerde görülen %2,4'lük askeri harcama ortalamasını fazlasıyla geçmiş bulunmaktadır. Bu duruma bir de rakamsal olarak bakıldığında 2020 yılında Ermenistan 634 milyon dolar askeri harcama yaparken, Azerbaycan 2238 milyon dolar harcamıştır. Bu durum Azerbaycan'ın ulusal güvenlik meselesine verdiği önemi ve aslında 2020

çatışmasına yıllardan beri hazırlandığını göstermektedir. İki ülke de yerli silah endüstrisine sahip olmadığından bu rakamlar onların aslında aynı zamanda başka ülkeler tarafından desteklendiklerini de göstermektedir. 2011-2020 yıllarına bakıldığında Azerbaycan'ın silah ithalatının Ermenistan'dan 8,2 kat daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu noktada da bu ülkelerin askeri mühimmatları nereden aldıkları sorusu önem kazanmaktadır. SIPRI'nin raporlarına göre Ermenistan silahlarının %94'ünü Rusya'dan alırken, Azerbaycan askeri mühimmatlarının %60'ını bu ülkeden temin etmektedir. O halde Dağlık Karabağ çatışması en çok Rusya Federasyonu'nu beslemekte, bu sayede Ruslar bu iki ülkeye ciddi oranda askeri malzeme satabilmektedir. 2011-2020 yıllarında Azerbaycan'ın silah temin ettiği ikinci ülke İsrail, üçüncü ülke Beyaz Rusya ve dördüncü ülke ise Türkiye'dir (Wezeman, Kuimova ve Smith, 2021). Aşağıda yer alan tablo iki ülkenin 2011-2020 yılındaki askeri harcamalarındaki farkı net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Grafik 1: Ermenistan ve Azerbaycan'ın Askeri Harcamaları (2011-2020)

Kaynak: (Sarukhanyan, 2020)

Grafikte görüldüğü üzere Azerbaycan Ermenistan ile kıyaslandığında son on yıllık periyotta silahlanma mevzusuna ciddi derecede pay ayırmıştır. Bu zaman zarfında İsrail Azerbaycan silah ithalatının toplamda %27'sini karşılamıştır. 2016-2020 yılları arasında ise Azerbaycan silah ithalatının %69'unu İsrail'den gerçekleştirmiştir çünkü asıl teslimat bu yıllarda olmuştur. İsrail'in 2015 yılında Azerbaycan'a bir saldırı sistemi olan gezici füze- HAROP'lardan verdiği ve bu silahların 2016 ve 2020 yılındaki çatışmalarda kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca İsrail Azerbaycan'a Hermes-900 keşif insansız hava aracı temin etmiştir. Bu mühimmatların 2020 yılında Azerbaycan'ın mücadeleyi kazanmasında etkisi olduğu aşikârdır. Öte yandan İsrail'in Azerbaycan'a Barak-8 füze savunma sistemi verdiği ve böylelikle 2020 yılında Azerbaycan'ın bir Ermeni İskender füzelerini düşürdüğü iddia edilmiştir (Wezeman, Kuimova ve Smith, 2021). Tüm bu gelişmeler aslında bir yandan da İsrail silah endüstrisinde Azerbaycan'ın potansiyel alıcı olarak önem kazandığını göstermektedir. İsrail petrol bağımlılığını silah endüstrisi ile dengelemeye çalışmaktadır (Wezeman, Kuimova ve Smith, 2021). Zaten İsrail 2016-2020 yılları arasında dünyada sekizinci büyük silah ihracatçısıydı ve ülkenin silah ihracatı küresel silah satışının %3'ünü oluşturmaktaydı (Wezeman, Kuimova

ve Wezeman, 2021). Dolayısıyla 2020 yılı Azerbaycan-İsrail ilişkileri Dağlık Karabağ çatışmasının gölgesinde ilerlemiştir.

30 Nisan 2021'e gelindiğinde Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayil Cabbarov İsrail Dışişleri Bakanı Gabi Eşkanazi ile video konferans yöntemi ile görüşmüştür. Toplantıda üzerinde durulan konu iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğidir. Azerbaycan'da mevcut bulunan 90 İsrail firmasının faaliyetlerinin başarılı olmasından söz edilmiş ve İsrail-Azerbaycan Ticaret ve Sanayi Odası ortak komisyon faaliyetlerinin de önemli projeleri olduğundan bahsedilmiştir. İki ülke arasında kurulan karma komisyon da ikinci toplantısını gerçekleştirmiştir. Bakan Cabbarov İsrail'in Azerbaycan'ın başlıca ticari ortağı olduğunu da vurgulamıştır. İki ülke enerji, tarım, dijitalleşme, gıda güvenliği ve yatırım alanlarında işbirliği geliştirme kararı almıştır (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2021a). 9 Haziran 2021'de ise Bakan Cabbarov bu defa İsrail Dışişleri Bakanlığı Bağımsız Devletler Topluluğu ve Asya'dan Sorumlu Ekonomi Departmanı Direktörü Michael Lotem ile bir araya gelmiştir. Bakan Cabbarov hem taraflar arasındaki iktisadi işbirliğinin üst düzey görüntüsüne değinmiş hem de İsrail'e Dağlık Karabağ Savaşı'nda verdikleri destekten ötürü teşekkür etmiştir. Görüşmelerde aynı zamanda İsrail-Azerbaycan Ticaret ve Sanayi Odası'nın taraflar arasındaki iktisadi ilişkilerin gelişmesinde oynadığı önemli rolden söz edilmiştir. Toplantıya İsrail'in Dan Stav'dan sonraki Azerbaycan Büyükelçisi George Dick de katılmıştır. İsraili şirketler Karabağ'ın kurtarılan bölgelerinin restorasyonu ile ilgilenmektedir ve görüşmelerde bu konu da ele alınmıştır (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2021b).

2021 yılında İsrail-Azerbaycan hattında yaşanan en önemli gelişme şüphesiz Tel Aviv'de 29 Temmuz'da Azerbaycan Ticaret ve Turizm Temsilciliklerinin açılmasıdır. Bakan Mikayil Cabbarov bizzat bu temsilciliklerin açılış törenine katılmıştır. Hatta bu vesile ile İsraili iş adamlarının da katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Bakan Cabbarov bu esnada bir konuşma da yapmış ve işgalden kurtarılmış Dağlık Karabağ bölgesinin yeniden restorasyonu ve kalkındırılmasında destek gösteren İsrail firmalarına teşekkür etmiştir. Yeni açılan bu turizm ve ticaret temsilciliklerinin amacı işadamları arasındaki işbirliği olanaklarını genişletmek, petrol ürünleri dışındaki malların ihracatını arttırmak ve yatırım olanaklarını genişletmek olarak çizilmiştir. Bakan Cabbarov aynı zamanda Dağlık Karabağ'da kara ve demiryolu hatlarının yapılmasının, havaalanı inşa edilmesinin ve Zengezur başta olmak üzere yeni koridorların tesisinin yeni yatırımcılar için birer fırsat olabileceğini de ifade etmiştir. Yabancı yatırımcıların en çok akıllı köy ve yeşil enerji gibi projelere çekmek istediklerini de vurgulamıştır (Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı, 2021c). Bu ziyaret esnasında Bakan Cabbarov İsrail Finans Bakanı Avigdor Lieberman ile de görüşebilme fırsatı bulmuştur. İsrail'in Azerbaycan lobisinin önemli isimlerinden olan Lieberman ile yapılan bu görüşme İsrail firmalarının Azerbaycan'a yatırımlarının arttırılması istenci duyulduğu bir dönemde gerçekleştiği için önem arz etmektedir. Bakan Cabbarov'un kurduğu diğer temaslar ise şu bürokratik kadrolar ile olmuştur: İsrail İnşaat Bakanı Ze'ev Yelkin, Dışişleri Bakanı Yair Lapid ve Bölgesel İşbirliği Bakanı Issawi Frej (Tuna, 2021a). Azerbaycan'ın İsrail ile geliştirdiği bu ilişkiler onun aslında aynı zamanda ABD ile ilişkilerinin de ilerlemesine yol açmıştır. Azerbaycan bu sayede Amerikan kongresinde aktif siyaset yürüten İsrail lobisinin de desteğini almayı başarmıştır. Bunun dışında Azerbaycan NATO'nun da dikkatini bölgeye çekebilmiştir. NATO ile Azerbaycan arasında bir anlaşma yapılmış ve ülkede askeri ve güvenlik alanlarında devlet kurumlarının inşası gerçekleştirilmek istenmiştir. NATO, Azerbaycan'ın askeri kuvvetlerinin geliştirilmesinde yardımcı olmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Azerbaycan'ın İsrail ve ABD ile olan ilişkileri onun Batılı ülkeler ve kurumlar ile ilişkilerini geliştirebilmesine olanak sağlamaktadır (Makili-Aliyev, 2013: 9).

İRAN VE ERMENİSTAN'IN İSRAİL-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİ YORUMLAMASI

İran söylemsel olarak Azerbaycan ile aralarında ortak kültürel miras olduğunu dile getirip, ilişkileri geliştirme istediği duyduklarını belirtse de, gerçekte son yirmi yıldır ülkenin yaptıkları aslında Azerbaycan'ı zayıflatmaya yönelik eylemlerdir. İran yıllardır Dağlık Karabağ meselesinde görünür bir şekilde olmasa da Ermenistan'ı desteklemekte, Hazar Denizi kaynaklarının kullanımı ve çıkartılması mevzularında Azerbaycan'ı zor durumda bırakmak için Rusya ile işbirliği yapmakta ve Azerbaycan'ı ABD ve İsrail ile olan ilişkileri hususunda düzenli olarak uyarmaktadır (Ehrmann, Kraus ve Souleimanov, 2013: 219, Doster, 2012: 47). İran özellikle Dağlık Karabağ mevzusunda pragmatist davranmayı tercih etmiş, ideolojik ya da etnik kültür temelinden ziyade ülkenin ulusal güvenlik alanındaki çıkarları ön planda tutulmuştur (Shaffer, 2017: 108). Ermenistan ile olan yakınlaşmanın nedeni budur. İran'ın Azerbaycan'a olan sert tavrında İran'dan kaynaklanan gerekçeler de bulunmaktadır. Örneğin İran, 2012 yılında Azerbaycan'a ağır bir ithamda bulunmuş ve ülkenin nükleer programında çalışan bilim insanlarına yönelik saldırı yapan İsraililere Azerbaycan'ın destek olduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla İran bir de bu açıdan Azerbaycan-İsrail yakınlaşmasından rahatsızlık duymaktadır (Turan, 2014: 148). Hatta İran, eğer Azerbaycan ülke topraklarının ABD veya İsrail tarafından kendisine yönelik bir operasyon için kullanılmasına izin verirse, onun da Azerbaycan'a benzer şekilde karşılık vereceği uyarısında bulunmuştur. İran'ın askeri kapasitesi ve İran merkezli grupların kabiliyetleri düşünülünce Azerbaycan İran'ın bu tehditlerini göz önünde bulundurmamak zorunda kalmıştır. Üstelik 2012 yılında Azerbaycan ulusal güvenliğini tehdit eden pek çok faktörü durdurabilmeyi de başarmıştır. Örneğin Azerbaycan aralarında Lübnan Hizbullah'ı ile bağlantıları da olan 22 kişiyi ülkedeki İsrail ve ABD'li diplomatlar ile Yahudi çocuklara karşı suikast planlamak suçundan gözaltına almış ve rejime karşı kışkırtıcı eylemlerde bulunan bir İran ajanını yakalamıştır. Bunların dışında Azerbaycan, uluslararası Eurovision şarkı yarışmasında gerçekleştirilmesi planlanan bir terör saldırısını da engelleyebilmiştir. Azerbaycan bu üç terör olayında da İran'ın katkısı olduğunu düşünmüştür. İran ise bu gelişmelere bir cevap olarak Hazar Denizi'ne DZhamran-2 destroyerini indirmiştir (Blank, 2013: 41-42).

İran'ın Azerbaycan tutumunu etkileyen bir diğer unsur İran'ın en büyük etnik azınlık grubu olan Azerbaycan Türkleridir. İran yıllardır Azerbaycan'ı ülkesindeki Azeriler üzerinden iç politika meselelerine karışmakla suçlamaktadır. Benzer şekilde Azerbaycan da İran'ı içindeki etnik gruplara yeterli hak tanımamakla itham etmektedir (Fars Haber Ajansı, 2021). İran Azerbaycan'ın ülkesini baskı altına almak için bu etnisite kartını kullanmasından çekinmektedir. Üstelik İran, Azerbaycan'ın laik görüntüsünden de rahatsız olmakta ve bu ülkenin müzikleri, sineması ve hayat tarzı yani kısaca kültürü ile oluşturduğu kamu diplomasisinden net bir biçimde hoşlanmamaktadır. Azerbaycan'ın yumuşak gücü İran tarafından tehlikeli görülmektedir (Valiyev, 2012: 1). İki ülke ne zaman bir sorun yaşasa "Güney Azerbaycan" meselesi gündeme gelmekte, İran "Genişletilmiş Azerbaycan" ihtimalinden tedirgin olmaktadır (Lindenstraus, 2015: 71). Taraflar üstelik bir de Şiilik üzerinden ortak bir kimliğe sahip oldukları halde İran, içindeki Azeri azınlığı yumuşak karnı olarak gördüğü için, Azerbaycan'ı en hassas konusu olan Dağlık Karabağ meselesinde yalnız bırakmakta ve bu nedenle Ermenistan'a destek olmaktadır. Üstelik Ermenistan-İran ilişkileri 1990'lı yıllardan beri olumlu bir seyir halindedir. Hatta İranlılar "Aryan" kimliği söylemi üzerinden Ermeniler ile ortak bir bağ kurmakta ve Perslilerin ve Ermenilerin ortak kökenden geldikleri söylemini ortaya atmaktadırlar. Bu anlayışa göre Ermeniler "Pan-İran" düşüncesine dâhil edilmektedirler. Bir İslam cumhuriyeti olan İran dinsel türdeşlikten hareket ederek Azerbaycan'a yakınlık duymak yerine etnik aidiyeti ön plana alarak Ortodoks Hristiyan olan Ermenistan'ı kendisine stratejik ortak olarak görmektedir (Aslanlı, 2017: 6). İran ile Ermenistan bir de iktisadi

açından önemli bir ilişki içerisindedir. Her ne kadar çeşitli vergi kısıtlamaları nedeniyle Ermeniler İran pazarına istenilen düzeyde giremiyor olsa da İran Ermenistan'a özellikle doğalgaz ve petrol temin etmektedir (Özdaşlı, 2017: 190). İki ülke arasında "doğalgaz karşılığında elektrik değişim programı" bulunmaktadır (Aslanlı, 2017: 11). İki ülke de birbirini rakiplerine karşı kullanabildiği için ilişkilerini geliştirmeye heveslidir. Sonuçta İran, Ermenistan'ı kullanarak Azerbaycan'a siyasi baskı uygulamaya çalışırken, Azerbaycan ve Türkiye ile sınırı kapalı olan, denize çıkışı olmadığı için uluslararası ekonominin aktığı kanallara yönelemeyen ve ekonomisi diaspora Ermenilerinin ülkeye yolladığı paralara muhtaç durumda olan köşeye sıkışmış Ermenistan da İran sayesinde bölgesindeki bir devlet ile ticari faaliyet yürütebilmekte ve izolasyondan sıyrılabilir (Karadağ, 2019). İran da kendisine uygulanan ekonomik ambargolardan sıyrılmanın yollarını ararken Ermenistan'ı işbirliği yapabileceği bir partner olarak yanı başında bulmuştur. Dolayısıyla İran, Türkiye ve Azerbaycan ile sorun yaşadıkça Ermenistan ile olan ilişkilerini daha da geliştirmeye çalışmaktadır. Bu denkleme İran'ın bölgede en önemli düşmanı İsrail'i de eklemek mümkündür. Dolayısıyla bu beş ülke arasındaki ilişkiler birbiri ile bağlantılıdır. Bu durum bölgede yaşanan siyasi gelişmelerde somut bir hal almaktadır.

Azerbaycan ve İran ilişkilerinin ilk yirmi yılında aslında birbirini mümkün olduğunca kışkırtmamaya özen göstermiştir. Azerbaycan bu süreçte İran'ın nükleer faaliyetlerini açıkça eleştirmemiş, İran ise Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı duyduğunu dile getirmiştir. Ancak 2011 yılından itibaren bu süreç değişmiştir. Azerbaycan savunma sanayisini bu tarihten itibaren geliştirmeye başlamış ve bu durumu Ermenistan ile olan gerginliği göstererek meşrulaştırmaya çalışmıştır. Hatta Azerbaycan Savunma Bakanı Safar Abiyev'i İran'a göndermiştir. Ancak İran, Azerbaycan'ın bu hamlelerini kuşku ile karşılamış, ülkenin sadece Hazar Denizi'nde kullanabileceği gemisavar füzelerin, bu denize kıyısı olmayan Ermenistan'a karşı zaten kullanılamayacağını bildiğinden, bu ülkeye karşı şüphe duymaya başlamıştır. İran aynı kaygıyı Azerbaycan'ın Rusya'dan aldığı S-300 füzesavar sistemi için de duymuştur (Valiyev, 2012: 3). İran, 2011'den beri Azerbaycan'ın onunla da olası bir savaşa hazırlandığı izlenimine kapılmıştır. Bu nedenle Azerbaycan'ın kendine güveninin arttığı her gelişmeyi yakından takip edip, bunu kırmaya yönelik hamleler yapmaya ve İran'ın kolay hedef olmadığını göstermeye çalışmıştır. Örneğin 11-21 Eylül 2021 tarihleri arasında Bakü'de Türkiye, Pakistan ve Azerbaycan arasında "Üç Kardeş 2021" tatbikatı yapılmış ve bu durum İran'ı ciddi ölçüde rahatsız etmiştir. Modern teknoloji ürünleri kullanılarak yeni muharebe taktiklerinin denendiği askeri tatbikat katılımcılar arasında koordinasyonu sağlamış, bir yandan da bölgede yer alan diğer oyuncağalara aralarındaki işbirliğinin boyutunu göstermesi açısından gözdağı verir nitelikte olmuştur (Rehimov, 2021a). İran bu gelişmelere misilleme olarak 1 Ekim'de ülkenin kuzeybatısında yani Azerbaycan ile Ermenistan sınırında "Hayber Fatihleri" isimli bir askeri tatbikat yapmıştır. İran Kara Kuvvetleri Komutanı General Kiyumers Heyderi tatbikatın amacının İran askerlerinin hazır bulunma kapasitelerini arttırma istekleri olduğunu söylese de bu esnada yaptığı açıklamalar aslında meselenin sadece bu olmadığını göstermiştir. Heyderi Ortadoğu'da istikrarı engelleyen tarafın İsrail olduğunu, İran'ın çok uzun zamandır sınır değişikliği gibi bir politikası olmadığı için komşuları ile sıcak çatışma yaşamadığını ve Dağlık Karabağ çatışmasında da İran'ın Ermeni işgalini desteklemeyerek Azerbaycan'ın topraklarına saygı duyduklarını belirtmiştir. Heyderi bir yandan da İran'ın etrafında yapılan askeri tatbikatlara dikkat çekmeye çalışmış ve Türkiye'de de bir tatbikat olmasına değinmiştir (IRNA, 2021).

Azerbaycan ile İran arasında tatbikatlar gerilimi artarken İranlı bürokratlar çeşitli açıklamalar yaparak Azerbaycan'a ve hatta Türkiye'ye tehditler savurmaya ve Bakü'de gerçekleşen tatbikatta İsrail yer

almamasına rağmen konuyu Siyonizm'e getirmeye başlamıştır. Aşağıda yer alan tablo bu savı destekler niteliktedir.

Tablo 1: İranlı Bürokratların 2021 Ekim Ayında Yaptıkları Türkiye, İsrail ve Azerbaycan'a Yönelik Tehdit İçeren Açıklamaları

Bürokratlar	Açıklamaları
İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan (İRAM, 2021a)	"Son günlerde gerçekleştirdiğimiz tatbikat Siyonist rejime ve teröristlere bir mesajdır. Siyonist rejim unsurlarının sınırlarımızın yakınında bulunmasına asla müsamaha göstermeyeceğimizi Bakü'ye ilettik."
Kum Milletvekili ve İran Meclisi Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu Üyesi Mücteba Zünnur (İRAM, 2021b)	"Türkiye, Azerbaycan ya da başka bir ülke aslanın kuyruğu (İran) ile oynamaya kalkarsa şiddetli bir tokat yiyecektir."
Merkez Milletvekili ve Dış Politika ve Milli Güvenlik Komisyonu Üyesi Mahmud Ahmedi Biğeş (İRAM, 2021b)	"Türkiye maceracı davranışlarına, Azerbaycan da acemi davranmaya devam ederse Karabağ ve Nahçıvan'ı asli toprakları olan İran'a geri katarız."
Elburz Milletvekili Mehdi Asgeri (İRAM, 2021b)	"İran'ın tatbikatı Azerbaycan ile Siyonist rejim arasındaki yıkıcı işbirliğine karşı asgari bir tepki olarak düzenlenmiştir."
Batı Azerbaycan Milletvekili Vahid Celalzade (İRAM, 2021b)	"İran'ın cesur evlatlarının gerçekleştirdiği tatbikatın asıl muhatabı Azerbaycan Cumhuriyeti değil, çocuk katili Siyonistler ve İdlid lejyonerlerinin bölgedeki patronudur (Türkiye). Sayın Aliyev! İran milletinin dostluğunun değerini bilin."

Tabloda görüldüğü üzere İran tatbikatı, aslında "Üç Kardeş 2021" tatbikatına verilen bir cevaptır. Türk ordusunun Hazar Denizi'ne kıyısı olmadığı halde burada yapılan tatbikata katılması İranlı bürokratların Türkiye'ye de yönelik tehdit edici sözler savurmasına neden olmuştur. Bunun dışında İran Dışişleri Bakanı Abdullahiyan İsrail'in Azerbaycan'da istihbarat faaliyetleri yürüttüğünü ve aslında bu durumun hiç de Azerbaycan için olumlu bir durum olmadığını, İran'ın İsrail'in ulusal güvenliğine yönelik tehdit edici eylemlerde bulunmasına müsaade etmeyeceğini söylemiştir (Stratejik Araştırmalar Analitik Merkezi, 2021). İranlılar aslında bir yandan da İsrail'in Azerbaycan ile İran'la sınırı olduğu için ilişkileri iyi seviyede tuttuğunu düşünmektedir.

Azerbaycan'ın İsrail'den aldığı Kamikaze dronelar ve insansız hava araçlarını Dağlık Karabağ savaşında kullanması da İran'ın Azerbaycan-İsrail ilişkilerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmesine yol açmıştır. İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Said Hatipzade 28 Eylül 2021 tarihinde basına verdiği demeçte İsrail'in gösteri amaçlı bile olsa sınırlarına gelmesine ülkesinin müsaade etmeyeceğini ve İran'ın ülke güvenliğini korumak için her türlü tedbiri alacağını söylemiş ve hatta konuyu egemenlik meselesi olarak gördüklerini açıklamıştır (BNE Intellinews, 2021). Ancak İran-Azerbaycan arasındaki gergin ilişkiler kademeli olarak 2021'in sonlarına gelirken yumuşamaya başlamıştır. Öncelikle Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın 15. Zirve Toplantısı'nda İlham Aliyev ve Seyyid İbrahim Reisi ilk defa yan yana gelmiş ve "ortak kültür, ortak tarih" vurgusu yaparak normalleşme sürecini başlatmıştır. Hatta bu görüşmede doğalgazın geçişine ilişkin bir antlaşma bile imzalanmıştır (Rehimov, 2021b). Bu görüşmenin dışında İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan 22

Aralık 2021’de Bakü’ye resmi bir ziyarette bulunmuştur. Dışişleri Bakanı Abdullahiyan taraflar arasındaki gerginliğin son bulduğunu açıklamıştır (Tasnim Haber Ajansı, 2021). İran heyeti Karabağ’ın yeniden imarında Azerbaycan’a yardımcı olabileceklerini de belirtmiştir. Bu süreç iki ülke arasında “yeni bir sayfanın açılması” olarak yorumlanmıştır (Güven, 2021). İran, Azerbaycan ile ilişkileri yeniden geliştirirken Ermenistan’ı unutmamakta bu ülkeye yönelik de strateji geliştirmektedir. Örneğin İran Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanının önerisi ile Ermenistan’ın İran sınırındaki Kapan’da konsolosluk açmaya karar verdiklerini beyan etmiştir (Ermeni Haber Ajansı, 2021a).

İsrail-Azerbaycan arasındaki yakın ilişkiler sadece İran’ı değil, Ermenistan’ı da yakından ilgilendirmektedir. Karabağ Savaşı devam ederken Dağlık Karabağ Ermenilerinin Lideri Arayik Harutyunyan: “İsrail, Karabağ’daki soykırımdan sorumludur” diyerek sert ve abartılı bir çıkış yapmıştır. İsraili yetkililer Azerbaycan’a satılan silahları bu ülkenin nasıl değerlendirdiğini bilmediklerini söyleseler de Karabağ Ermenileri İsrail’e ağır ithamlarda bulunmuştur. Oysa bu açıklamalardan birkaç ay önce, Ocak 2020’de Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan İsrail’e gittiğinde iki ülkenin de geçmişte soykırıma maruz kalmalarından ötürü aralarında bir bağ olduğunu söylemişti (Liphshiz, 2020). Şimdi ise Karabağ Savaşı iki tarafın arasını açmıştır. Ermenistan İsrail’den umduğu desteği bulamamıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Anna Naghdalyan da bir açıklama yaparak İsrail’in yaptığı seçimlerin kabul edilemez olduğuna değinmiş ve İsrail’de 31 Mart 2018’den beri görev yapmakta olan Büyükelçi Smbatyan’ın istişarede bulunmak amacıyla 1 Ekim 2020’de geri çağırıldığını açıklamıştır (Ermeni Haber Ajansı, 2021b; Şalom Gazetesi, 2020). Ermenistan’ın aslında 1992 yılından beri İsrail ile diplomatik ilişkileri vardı ancak 2019 yılında alınan karara kadar ülkenin İsrail’de büyükelçiliği bulunmamaktaydı. Örneğin Büyükelçi Smbatyan çalışmalarını Erivan’dan sürdürmekteydi (AVİM, 2020). 2019 yılına geldiğinde Ermenistan Tel Aviv’de büyükelçilik açma kararı almıştı ve İsrail Dışişleri Bakanlığı bu konu ile ilgili yaptığı resmi açıklamada durumdan duydukları memnuniyeti dile getirmiş ve ikili ilişkilerin geliştirileceğine olan inançlarından söz etmişti (Israel Ministry of Foreign Affairs, 2019). Yalnız Ermenistan bu kararı alırken İran’ın tepkisini çekmemeye de özen göstermiştir. Zira Ermenistan’ın İran Büyükelçisi Artashes Tumanyan o dönem İran Dışişleri Bakanlığı’na ülkesinin İsrail ile ilişkileri geliştirmeye çalışırken, İran ile ilişkilerinin seyrinin bundan etkilenmeyeceğine ilişkin güvence vermiştir. Dolayısıyla İsrail-Ermenistan ilişkileri, Ermenistan-İran arasındaki ilişkilere de ister istemez etki etmektedir. Zira Ermenistan İsrail’de büyükelçilik açacağını duyurduğunda Tahran’da bulunan Ermenistan Büyükelçiliği önünde protesto gösterileri yapılmıştır ve Ermeni yetkililer İran’ın kaygısını azaltmak durumunda kalmıştır (Jean, 2020).

5 Ekim 2020’de İsrail Cumhurbaşkanı Rivlin Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan ile telefonda görüşmüştür. Bu temastan kısa bir süre sonra Ermenistan’ın İsrail Büyükelçisi Armen Smbatyan iki ülke arasında görüşmelerin devam ettiğini ve Ermeni tarafının İsrail’den Azerbaycan’a silah satışını durdurmasını talep ettiğini ve hatta İsrail Dışişleri Bakanlığı ile bu hususta işbirliği halinde olduklarını söylemiştir. Oysa bu açıklamalardan bir süre önce Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Anna Naghdalyan “İsrail, Azerbaycan’a ultra modern silahlar tedarik ediyor” diyerek iki ülke ilişkilerinin gerilmesine yol açmıştır (The Times Of Israel, 2020). İsrail Cumhurbaşkanlığı Ofisi’nden konuyla ilgili olarak yapılan açıklamada ise İsrail’in Ermenistan ile ilişkileri geliştirmek istediğinden, ülkenin Ermenistan’a insani yardım desteği sunmaya hazır olduğundan, Ermenistan’ın Büyükelçisi’nin yeniden ülkeye dönmesini umut ettiklerinden ve İsrail’in Dağlık Karabağ’da yaşanan çatışmalarda iki tarafın da can kaybı yaşamasından duyduğu üzüntüden bahsedilmiştir (The Times Of Israel, 2020). Dolayısıyla İsrail-Ermenistan ilişkileri gelişecek iken Karabağ Savaşı bu durumu gölgelemiştir. Yıllar içerisinde zorlukla alınan mesafe yeniden açılmıştır. 3 Kasım 2020’de bu defa

Ermenistan Başbakanı Paşinyan bir açıklama yaparak İsrail'in Dağlık Karabağ çatışmasında bir taraf olduğunu söylemiş ve "İsrail İHA'ları Dağlık Karabağ'a karşı savaşta kullanılıyor. İsrail Karabağ'da soykırım yapmaya çalışan Azerbaycan'ı silahlandırıyor" demiştir. Başbakan Paşinyan hatta ülkesinin İsrail'in insani yardım teklifini de kabul etmediğini açıklarken; "Sivilleri vuran paralı askerlere silah satan bir ülkenin insani yardımını kabul etmek? İsrail'in bu yardımı paralı askerlere ve teröristlere göndermesini öneririm" diyerek, Arayik Harutyunyan'ın bakış açısına paralel bir yaklaşım sergilemiştir (Agos Gazetesi, 2020). Ermenistan İsrail ile ilişkilerini geliştirmek isterken gelinen nokta bunun tam tersi olmuştur.

İsrail-Ermenistan ilişkilerini zorlayan başka hususlar da bulunmaktadır. İsrail'in Azerbaycan ile olan ilişkilerinin ve bu ülkeye silah satmasının dışında ABD Başkanı Joe Biden 2021 yılında sözde Ermeni soykırımını tanıdıklarını açıkladıktan sonra İsrail Dışişleri Bakanlığı da bir açıklama yapmış ve Ermeni halkının yaşadığı acı ve trajedileri tanıdıklarını ama yirminci yüzyılın başında yaşananları bir soykırım olarak görmediklerini açıklamıştır (The Times Of Israel, 2021). Dolayısıyla İsrail'in sözde soykırımı tanımaması da iki ülke arasında siyasal kriz oluşturan bir başka husustur. Üstelik Karabağ Savaşı'nın ardından Ermeni milliyetçileri sadece Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin değil aynı zamanda İsrail'in de bayrağını yakarak aşırı tepki göstermiştir. Aslında İsrail-Azerbaycan-Ermenistan ve hatta Filistin Ulusal Yönetimi arasındaki ilişkilere bakıldığında ortaya şu şekilde bir tablo çıkmaktadır: İsrail Azerbaycan'a silah satışı yaparken, Ermenistan Filistin Ulusal Yönetimi ile ilişki kurmaktadır. Filistin Ulusal Yönetimi de sözde Ermeni soykırımı iddialarını desteklemektedir (Tuna, 2021b). Dolayısıyla devletler bireysel çıkarlarını ön plana aldıkları dış politika doktrinleri yürütmektedirler. Oysa İsrail ile Ermenistan'ın benzer özellikleri bulunmaktadır. Örneğin ikisi de buldukları coğrafyadaki diğer devletler ile kıyaslandığında coğrafi olarak küçük birer devlettir. İkisinin de komşuları ile sorunları vardır. İkisi de haksız yere işgal ettikleri alanlar neticesinde içerisindeki sorunlu ve çatışmalı alanları kontrol etmeye çalışmaktadır; İsrail, Batı Şeria ile uğraşırken, Ermenistan Dağlık Karabağ'da tutunmaya çalışmaktadır. Bu sorunlu alanlar yüzünden İsrail Arap azınlık sorunu ile karşı karşıya iken, Ermenistan Dağlık Karabağ Azerilerinin kurtuluş mücadelesini baskılamaya çabalamaktadır. Tarihsel süreçte bakıldığında hem İsrail, hem de Ermenistan ABD'nin ve Rusya'nın politik ve askeri desteğini almıştır. İki toplum da ulus-devlet inşa süreçlerinde soykırım söylemini sıklıkla kullanmıştır. İkisi de birer diaspora halktır (Bishku, 2021: 19-20). Bunca ortak noktaya rağmen 1990'lardan itibaren İsrail ve Ermeni bürokratlar farklı dış politika seçeneklerini yürürlüğe koyduklarından ilişkileri kısır kalmıştır. İsrail'in Azerbaycan ordusunu modernize etmesi ve silahlandırması başlı başına Ermenistan'ın bu ülkeden uzaklaşmasına yol açmıştır.

SONUÇ

1991'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Rusya Federasyonu, İran ve Türkiye'ye komşu olup, Ermenistan ile bir savaşın içine doğmuştur. Azerbaycan başından beri dış politikasını şekillendirirken bu jeopolitik gerçeklik üzerinden hareket etmeye gayret göstermiştir. Ermenistan ile yaşanan uzun süreli çatışma Azerbaycan'ın dış politika ilkelerini ve önceliklerini bu konuyu göz önünde bulundurarak belirlemeye itmiştir. İsrail ise 1948'den beri bir alana sıkışmış durumdadır. Arap devletleri ile çatışmaya çekilmenin dışında ülkenin en büyük sıkıntısı bölge ülkeleri ile iktisadi bir faaliyet yürütememesi olmuştur. Türkiye'nin dışında bir başka Müslüman toplum olan Azerbaycan'ın da bağımsızlığın ardından İsrail ile ilişki kurmada çekimser kalmaması İsrail'e bulunduğu coğrafyada alan açmıştır. Böylelikle Azerbaycan İsrail'in temas kurabildiği bir diğer Müslüman ülke olmuştur. İsrail bu ülke ile ilişkilerini geliştirebilmek için iki ülkenin de çıkarlarına olan adımlar atmaya da özen göstermiştir. İsrail'e göç etmiş Azerbaycan Yahudileri ve

Azerbaycan'da bulunan Yahudi vatandaşlar taraflar arasında dostane ilişkilerin inşasında aktif rol oynamıştır. Azerbaycan'da bulunan Yahudi azınlık ülkede rahat içinde yaşarken İsrail firmalarının ülkeye yatırım yapmalarını da sağlayarak Azerbaycan-İsrail ilişkilerinin gelişmesine katkı sunmaktadırlar. İki ülke 1990'lardan itibaren güvenlik, istihbarat, silahlı kuvvetlerin modernizasyonu gibi alanlarda işbirliği yapmakta ve hatta aralarında bilgi paylaşımı yaparak bu işbirliğini taçlandırmaktadır.

İsrail'in Azerbaycan ile geliştirdiği stratejik ilişki şüphesiz Azerbaycan tarafı için de kıymetlidir ancak Azerbaycan bir yandan İslam dünyasının baş düşman ilan ettiği bir ülke ile derin bağ kurma görüntüsü vermek istemediğinden bu ilişki hakkında fazla yorum yapmamayı tercih etmektedir. Özellikle İran, Azerbaycan-İsrail ilişkilerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirdikçe Azerbaycan temkinli davranarak İsrail'den ziyade Türkiye ile yürüttüğü işbirliğini uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. Kırk dört gün süren Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin yanı sıra İsrail'in de kritik desteği olduğu halde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Türkiye'yi daha fazla ön planda tutmuştur. Ancak İsrail, Azerbaycan için bir stratejik ortaktır. İsrail de bu dostane ilişkiler neticesinde Azerbaycan'daki hava üslerini kullanabilmeyi hedeflemektedir. Son on yılda Azerbaycan savunma sanayisini bu işbirliği sayesinde kalkındırmıştır. İsrail de Azerbaycan'dan ihtiyaç duyduğu petrolü alabildiği için iki ülke de bu durumdan yarar sağlamaktadır. Taraflar arasında siyasi, iktisadi ve askeri işbirliğinin olması bu iki ülkenin bölgedeki en büyük rakipleri olan Ermenistan ve İran'ın onları birer güvenlik meselesi olarak görmelerine yol açmıştır. Azerbaycan İsrail yapımı askeri mühimmat kullandıkça İran Azerbaycan'ı tehdit etmeye başlamış ve hatta İsrail'i bu ülke üzerinden casusluk yapmakla itham etmiştir. Ermenistan da son Karabağ Savaşı'nda İsrail'in Azerbaycan desteğini kıramadığını gördüğünden bu ülke ile ilişkileri normalleştirme stratejisinden vazgeçmiş, İsrail'i Dağlık Karabağ'da soykırım yapmakla itham etmiştir. Bir ara İran Azerbaycan ile Ermenistan da İsrail ile ilişkileri geliştirerek bu kamplaşmayı bozmaya çalıştılsa da bunda başarılı olamamışlardır. Dahası Azerbaycan ile İsrail'in önümüzdeki yıllarda Doğu Akdeniz enerji kaynaklarının çıkartılarak uluslararası piyasalara ulaştırılması gibi işbirliği geliştirebilecekleri başka alanlar da bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABBASOV, S. (2012). "Azerbaijan: SOCAR to Use Israeli Oil Field as Proving Ground", Eurasianet, <https://eurasianet.org/azerbaijan-socar-to-use-israeli-oil-field-as-proving-ground>, (28 Ekim 2021).
- AGOS GAZETESİ, (2020). "Paşinyan'dan İsrail'e Eleştiri", <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/24811/pasinyan-dan-israil-e-elestiri>, (16 Aralık 2021).
- APA NEWS AGENCY, (2019). "Yevda Abramov: Jewish Lobby Always Supports Azerbaijan", <https://apa.az/en/xeber/domestic-news/yevda-abramov-jewish-lobby-is-always-with-azerbaijan-interview-288413>, (11 Eylül 2021).
- ARAS, B. (1998). "Post-Cold War Realities: Israel's Strategy in Azerbaijan and Central Asia", Middle East Policy, 5 (4), 68-81.
- ASLANLI, K. (2017). İran-Ermenistan Ekonomik İlişkileri, Ankara, İRAM Yayınları.
- AVDALIANI, E. (2020). Defying Geography: The Israel-Azerbaijan Partnership, BESA Center Perspectives Paper No: 1.
- AVİM (Avrasya İncelemeleri Merkezi), (2020). "Ermenistan İsrail'de Büyükelçilik Açtı", <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-ISRAIL-DE-BUYUKELCILIK-ACTI>, (15 Aralık 2021).

- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2012). “2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövləti ilə Ticarət Əlaqələri Haqqında”, <https://www.economy.gov.az/article/israel-2012/21778>, (10 Kasım 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2013). “Trade Relations of Azerbaijan with Israel in 2013”, <https://www.economy.gov.az/en/article/israel-2013/22085>, (15 Kasım 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2014a). “Foreign Trade Relations of Azerbaijan for 2014”, <https://www.economy.gov.az/en/article/foreign-trade-relations-of-azerbaijan-in-january-june-2014/22429>, (17 Kasım 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2014b). “İsraildə Kurslar Keçiriləcək”, <https://www.economy.gov.az/en/article/israilde-kurslar/22336>, (30 Kasım 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2016a). “İsrail Şirkətlərinin Azərbaycan İqtisadiyyatına Marağı
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2016b). “2016cı ildə Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövləti ilə Ticarət Əlaqələri Haqqında”, <https://www.economy.gov.az/en/article/israil-2016/23093>, (2 Aralık 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2017). “2017-ci ilin yanvar-mart aylarında Azərbaycan Respublikasının İsrail Dövləti ilə ticarət əlaqələri haqqında”, <https://www.economy.gov.az/en/article/i-srail-xt-2017/28244>, (20 Kasım 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2019a). “Ministry of Economy Met with Ambassador of Israel to Azerbaijan”, <https://www.economy.gov.az/en/article/minister-of-economy-met-with-ambassador-of-israel-to-azerbaijan/30563>, (3 Aralık 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2019b). “Economy Minister Meets with Israeli Minister of Aliyah and Integration”, <https://www.economy.gov.az/en/article/i-qtisadiyyat-naziri-i-srailin-aliyah-ve-i-nteqrasiya-absorbsiya-naziri-ile-gorushub/30548>, (10 Aralık 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2021a). “Azərbaycan-İsrail İqtisadi Eməkdaşlığı Müzakirə Edilib”, <https://www.economy.gov.az/article/azerbaycan-i-srail-iqtisadi-emekdashligi-muzakire-edilib/31644>, (30 Kasım 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2021b). “Discussions on Azerbaijan-Israel Economic Cooperation Held”, <https://www.economy.gov.az/en/article/azerbaycan-i-srail-iqtisadi-emekdashligi-muzakire-edilib01/31714>, (5 Aralık 2021).
- AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EKONOMİ BAKANLIĞI, (2021c). “İsrailin Biznes Daireləri Azərbaycanla Eməkdaşlıqda Maraqlıdır”, <https://www.economy.gov.az/article/i-srailin-biznes-daireleri-azerbaycanla-emekdashliqda-maraqlidir/31814>, (1 Aralık 2021).
- BAROKAS, N. (2008). “İranlı Yahudi Parlamentər: Cemaatin Önemli Sorunları Yok”, Şalom Gazetesi, https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-68477-Iranli_yahudi_parlamentar_cemaatin_onemli_sorunlari_yok.html, (11 Eylül 2021).

- BHATTACHARJEE, D. (2017). "Israel and Azerbaijan Relations: A Strategic Compulsion", Indian Council of World Affairs, https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=5042&lid=771, (25 Ağustos 2021).
- BISHKU, M. B. (2021). "Israel and Armenia: So Near Experientially, But so Far Away Geopolitically?", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 44 (2), 19-42.
- BLANK, S. (2013). "Azerbaijan's Security and U.S. Interests: Time for a Reassessment, Washington, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Paper.
- BNE INTELLINEWS, (2021). "Iran Alludes to Baku's Relations with Israel as it Defends War Games by Azerbaijan Border", <https://www.intellinews.com/iran-alludes-to-baku-s-relations-with-israel-as-it-defends-war-games-by-azerbaijan-border-222174/>, (8 Ekim 2021).
- Böyükdür", <https://www.economy.gov.az/en/article/israil-12-04-2016/27640>, (28 Kasım 2021).
- DEVECİ, M. (2020). "İsrail'deki Azerbaycanlı Yahudiler Ermenistan'ın Saldırılarını Protesto Etti", Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/israil-deki-azerbaycanli-yahudiler-ermenistan-in-saldirilarini-protesto-etti-/2007837>, (12 Eylül 2021).
- DOSTER, B. (2012). "Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu Politikası", *Ortadoğu Analiz*, 4 (44): 44-51.
- EHRMANN, M., KRAUS, J. ve SOULEIMANOV, E. (2013). "The Iran-Israel-Azerbaijan Triangle: Implications on Regional Security", *Revista Estudos Politicos*, 1 (6), 215-228.
- ERMENİ HABER AJANSI, (2021a), "İran Ermenistan'ın Kapan Şehrinde Konsolosluk Açmasına Karar Verdi", <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2021/12/29/Iran/222892>, (29 Aralık 2021).
- ERMENİ HABER AJANSI, (2021b) "Ermenistan İsrail Büyükelçisini Görevinden Geri Çağırıldı", <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2021/08/12/Ermenistan-%C4%B0srail/213296>, (13 Aralık 2021).
- FARS HABER AJANSI, (2021). "İsrail ile Azerbaycan Arasından Su Sızıyor", <https://tr.farsnews.ir/world/news/14000230000372>, (12 Aralık 2021).
- GREENGER, N. (2017). "A Jewish Woman in Azerbaijan, a Muslim Country: Serving as a Supreme Court Judge", *The Jerusalem Post*, <https://www.jpost.com/blogs/think-with-me/a-jewish-woman-in-azerbaijan-a-moslem-country-serving-as-a-supreme-court-judge-507387>, (10 Eylül 2021).
- GÜVEN, A. (2021). "Abdullahiyan'ın Azerbaycan Ziyareti", https://iramcenter.org/abdullahiyanin-azerbaycan-ziyareti/?send_cookie_permissions=OK, (28 Aralık 2021).
- HABERTÜRK, (2021). "Azerbaycan İsrail'de Ticaret Temsilciliği Açtı", <https://www.haberturk.com/azerbaycan-israil-de-ticaret-temsilciligi-acti-3147327>, (30 Ağustos 2021).
- IRNA (İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı), (2021). "Hayber Fatihleri Tatbikatı Başladı", <https://tr.irna.ir/news/84489825/Hayber-Fatihleri-Tatbikat%C4%B1-ba%C5%9Fad%C4%B1>, (5 Ekim 2021).
- ISRAEL MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS, (2013), "Israel-Azerbaijan Development Dialogue", https://mfa.gov.il/mfa/mashav/latest_news/pages/israel-azerbaijan-development-dialogue.aspx, (7 Ocak 2021).

ISRAEL MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS, (2019), “Republic of Armenia to Open an Embassy in Israel”, <https://mfa.gov.il/MFA/PressRoom/2019/Pages/Republic-of-Armenia-to-open-an-embassy-in-Israel-19-September-2019.aspx>, (18 Aralık 2021).

İRAN (İran Araştırmaları Merkezi), (2021a). “İran-Azerbaycan Gerilimine İranlı Yetkililerden Tepkiler”, <https://iramcenter.org/iran-azerbaycan-gerilimine-iranli-yetkililerden-tepkiler/>, (7 Ekim 2021).

İRAN, (2021b). “İran-Azerbaycan Gerginliğine İran Milletvekillerinden Tepkiler”, https://iramcenter.org/iran-azerbaycan-gerginligine-iran-milletvekillerinden-tepkiler/?send_cookie_permissions=OK, (7 Ekim 2021).

JEAN, C. (2020). “Armenia Assuages Iran’s Concerns Over its Embassy Opening in Israel”, The Jerusalem Post, <https://www.jpost.com/international/armenia-assuages-irans-concerns-over-armenian-embassy-opening-in-israel-631338>, (20 Aralık 2021).

KAPTAN, A. H. (2020). “Yahudi Azerbaycan Askerleri Ermenistan’a Karşılık Dağlık Karabağ’da Ön Safta”, QHA Kırım Haber Ajansı, <https://qha.com.tr/haberler/yahudi-azerbaycan-askerleri-ermenistan-a-karsi-daglik-karabag-da-on-safta/262413/>, (15 Eylül 2021).

KARADAĞ, S. (2019). “İran-Ermenistan İlişkileri ve Belirleyici Dinamikler”, İNSAMER, <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/etkinlik-iran-ermenistan-iliskileri-ve-belirleyici-dinamikler.pdf>, (10 Aralık 2021).

KELKİTLİ, F. A. (2017). “Azerbaycan-Türkiye-İran Üçgeni: Politik Sorunların Gölgesinde Ekonomik İşbirliği Çabaları”, (53): 71-98.

KOLİVAR, G. (2020). “Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, Diplomatik Strateji, <https://www.diplomatikstrateji.com/azerbaycan-israil-iliskileri/>, (5 Ocak 2021).

LINDENSTRAUSS, G. (2015). “Israel-Azerbaijan: Despite the Constraints, a Special Relationship, Strategic Assessment, 17 (4), 69-79.

LIPHSHIZ, C. (2020). “Armenian Leader Accuses Israel of Aiding ‘Genocide’ Against his People”, The Times of Israel, <https://www.timesofisrael.com/armenian-leader-accuses-israel-of-aiding-genocide-against-his-people/>, (17 Aralık 2021).

LIPHSHIZ, C. (2021). “Azerbaijan Fosters Close Ties with Israel despite Iran”, The Times of Israel, <https://www.timesofisrael.com/azerbaijan-fosters-close-ties-with-israel-despite-iran/>, (10 Kasım 2021).

MAKILI-ALIYEV, K. (2013). “Azerbaijan’s Foreign Policy: Between East and West”, Istituto Affari Internazionali Working Papers.

MARCUS, R. N. (2009). Azerbaijan and Israel: Oil, Islam and Strawberries, Pragmatism in Foreign Policy Between Unlikely Allies, Tufts Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, <http://fletcher.tufts.edu>, (5 Ocak 2021).

MAZZIOTTI, M., SAUERBORN, D. ve SCIANNA, B. M. (2013). “Multipolarity is Key: Assessing Azerbaijan’s Foreign Policy, Center for Economic and Social Development Press, Azerbaijan.

- MİRİŞOVA, F. (2019). “Azerbaycan’da Yaşayan Dağ Yahudilerinin Örf Ve Adetleri”, Üçüncü Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı Bildiri Kitabı, <https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/16568>, (19 Eylül 2021).
- MURINSON, A. (2014). The Ties Between Israel and Azerbaijan, Begin-Sadat Center for Strategic Studies.
- MUSAYEV, S. (2016). “Israel-Azerbaijan Partnership: Invisible Parts of the Iceberg”, The Jerusalem Post, <https://www.jpost.com/blogs/said-musayev/israel-azerbaijan-partnership-invisible-parts-of-the-iceberg-475090>, (18 Ekim 2021).
- ÖZDAŞLI, E. (2017). “İsrail’in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya”, Bilig, (82): 175-200.
- PERRY, M. (2012). “Israel’s Secret Staging Ground”, Foreign Policy, <https://foreignpolicy.com/2012/03/28/israels-secret-staging-ground/>, (6 Ocak 2021).
- RADIOFREEEUROPE, (2012). “Azerbaijan Denies Giving Israel Air-Base Access”, https://www.rferl.org/a/azerbaijan_denies_giving_israel_air_base_access/24531187.html, (7 Ocak 2021).
- REHIMOV, R. (2021a). “Üç Kardeş 2021 Tatbikatının Seçkin Gözlemci Günü Yapıldı”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/uc-kardes-2021-tatbikatinin-seckin-gozlemci-gunu-yapildi/2369704>, (25 Eylül 2021).
- REHIMOV, R. (2021b). “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile İran Cumhurbaşkanı Reisi Aşkabat’ta Görüştü”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-ile-iran-cumhurbaskani-reisi-askabatta-gorustu/2433130>, (16 Aralık 2021).
- SARUKHANYAN, V., (2020). “Armenia vs. Azerbaijan: Military Expenditures”, <https://infogram.com/armenia-vs-azerbaijan-military-expenditures-1h8n6mm73kxg6xo>, (3 Eylül 2021).
- SHAFFER, B. (2017). “The Islamic Republic of Iran’s Policy Toward the Nagorno-Karabakh Conflict”, (Ed.) Svante E. Cornell, The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict, New York, Palgrave and Macmillan, 107-124.
- SHAIKH, S. (2020). “The Air and Missile War in Nagorno-Karabakh: Lessons for the Future of Strike and Defense”, Center for Strategic and International Studies (CSIS), <https://www.csis.org/analysis/air-and-missile-war-nagorno-karabakh-lessons-future-strike-and-defense>, (12 Eylül 2021).
- STRATEJİK ARAŞTIRMALAR ANALİTİK MERKEZİ, (2021). “İran’ın İsrail-Azerbaycan İlişkilerine Dair Endişeleri”, <https://strela.am/?p=704&l=tr>, (15 Ekim 2021).
- ŞALOM GAZETESİ, (2020). “Ermenistan İsrail Büyükelçisini Geri Çekti”, https://www.salom.com.tr/haber-116031-ermenistan_Israil_buyukelcisini_geri_cekti.html, (13 Aralık 2021).
- TASNİM HABER AJANSI, (2021). “İran Dışişleri Bakanı Azerbaycan’da”, <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2021/12/22/2630716/iran-d%C4%B1%C5%9Fi%C5%9Fleri-bakan%C4%B1-azerbaycan-da>, (23 Aralık 2021).
- THE ECONOMIST, (2012). “Israel and Azerbaijan: Odd but Useful Allies”, <https://www.economist.com/middle-east-and-africa/2012/01/21/odd-but-useful-allies>, (24 Ekim 2021).

THE JEWISH FEDERATION OF GREATER PORTLAND, (2016). “From Azerbaijan With Love”, <https://www.jewishportland.org/marcs-remarks/from-azerbaijan-with-love>, (10 Eylül 2021).

THE TIMES OF ISRAEL, (2020). “Armenian Envoy Expects Israel will Halt Arms Sales to Azerbaijan Amid Conflict”, <https://www.timesofisrael.com/armenian-envoy-expects-israel-will-halt-arms-sales-to-azerbaijan-amid-conflict/>, (19 Aralık 2021).

THE TIMES OF ISRAEL, (2021). “After Biden Acknowledges Armenian Genocide, Israel Stops Short of Doing the Same”, <https://www.timesofisrael.com/israel-recognizes-terrible-suffering-of-armenians-doesnt-use-term-genocide/>, (19 Aralık 2021).

TUNA, O. (2021a). “Azerbaycan İsrail’de İlk Temsilciliğini Açtı”, Independent Türkçe, <https://www.indyturk.com/node/396886/t%C3%BCrki%C8%7Fyeden-sesler/azerbaycan-i%C8%7Fsrailde-ilk-temsilciliklerini-a%C3%A7t%C4%B1>, (20 Kasım 2021).

TUNA, O. (2021b). “Polemikler Gölgesinde Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, Independant Türkçe, <https://www.indyturk.com/node/364466/t%C3%BCrki%C8%7Fyeden-sesler/polemiklerin-g%C3%B6lgesinde-azerbaycan-i%C8%7Fsrail-ili%C5%9Fkileri>, (3 Aralık 2021).

TURAN, Y. (2014). “İsrail 2012”, Ortadoğu Yıllığı 2012, (Ed.) Kemal İnat, Muhittin Ataman, Açılım Kitap Yayınları, 137-156.

VALIYEV, A. M. (2012). “Azerbaijan-Iran Relations: Quo Vadis, Baku?”, PONARS Eurasia Policy Memo No: 244.

WEZEMAN, P. D., KUIMOVA, A. ve SMITH, J. (2021). “Arms Transfers to Conflict Zones: The Case of Nagorno-Karabakh”, SIPRI, <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh>, (7 Aralık 2021).

WEZEMAN, P. D., KUIMOVA, A. ve WEZEMAN, S. T. (2021). “Trends in International Arms Transfers, 2020”, SIPRI Fact Sheet, https://sipri.org/sites/default/files/2021-03/fs_2103_at_2020.pdf, (10 Aralık 2021).